

ДАРИУШ СКУРЧЕВСЬКИЙ

Клопітні (пост)колонії Європи

DARIUSZ SKÓRCZEWSKI

Troubling Post-Colonies of Europe

The article offers an analysis of “orientalization” of nations and cultures in Central and Eastern Europe. The author turns his attention to scientific, publicist and cultural discourses in contemporary West-East relations. Using the examples from historiography, cinema and soccer comments during the 2012 European championship, he demonstrates how the discourses of the twentieth and twenty-first centuries duplicate a protectoral and paternalistic descriptive style known from the works of writers of the period of Enlightenment. This phenomenon provides us with the discourse of incapacitation societies of Central and Eastern Europe, which, despite dropping the Soviet hegemony, still have weak position in relation to the dominant knowledge systems in the Western world.

Завершився Чемпіонат Європи з футболу. Для його організаторів, поляків та українців, попри усілякі побоювання, що ж далі з недешевими стадіонами тощо, — це був час радісного піднесення. Також це був час гордості — гордості від того, що сотням тисячам гостей можна показати свою країну. І також одночасно, на жаль, це була чергова нагода конфронтації з цілою галереєю стереотипів: національних, етнічних, культурних, які ожили з цієї нагоди на нашому континенті. Надзвичайні емоції викликав у Польщі ганебний псевдодокументальний фільм ВВС про уявний польський расизм та ксенофобію, показаний за 10 днів до турніру, в якому застерігалось, що британські вболівальники можуть повернутися додому... у труні. Частина західноєвропейських гостей, які зважилися приїхати до Польщі та України, незважаючи на такий чорний піар, а серед них навіть журналісти, визнавали свій шок від того, що в цій частині світу працюють мобільні телефони, а на вулиці можна порозумітися «цивілізованою» мовою. Коротше кажучи, багатьох приголомшив факт, що Центрально-Східна Європа є нормальним регіоном, може, не кращим, але також не гіршим від так званого Заходу. Знаний консервативний публіцист прокоментував це так:

«Ми мали радість з того, що кілька сотень тисяч мешканців Заходу, призвичасних думати про Польшу як про рустикальну країну, де по вулицях ходить темна біднота в ликових лаптях та білі ведмеді, висловила миле здивування, виявивши, що ми більш-менш нормальні люди¹.»

Звідки це здивування західних гостей? Мешканці нашої частини континенту часто мають труднощі з розумінням підґрунтя такого сприйняття. Наприклад, поляки не усвідомлюють, наскільки сильно відсутність протягом усього ХІХ ст. власної держави відібрала у них шанс на спільне творення європейського публічного дис-

курсу і в результаті призвела до появи у ментальній мапі мешканців Заходу вигідної прогалини. *Out of sight, out of mind*, як кажуть американці. Навіщо забивати собі голову тим, чого не видно? Як у західній культурі, так і в гуманітаристиці наш регіон й далі функціонує як *terra incognita*, колишній «східний блок», Європа другого сорту, економічної «другої швидкості», «інша Європа» (англ. *other Europe*²), «молодша Європа», нецивілізований регіон, вбога родичка Заходу тощо. Подібна метафорика не є випадковою, а навпаки, ці фрази вкладаються у логічні неперервні ряди зі спільним семантичним знаменником: Центрально-Східна Європа — це своєрідна «нічия земля», яка не має власної репрезентації та не говорить «власним голосом», але яку можна, та навіть слід дискурсивно захопити — так, як Захід у своїх книгах, подорожніх щоденниках, політичних листах і наукових працях здійснював захоплення Едвард Саїд у своїй відомій книзі «Орієнталізм» (1979). Цей дослідник уперше з риторичною силою, використавши аналіз десятків текстових джерел, виокремив переконання, що «поняття Схід дозволило краще визначити Європу (Захід) — як діаметрально протилежний образ, ідеал, індивідуальність, досвід»³.

Центрально-Східна Європа — ця антитеза Заходу, що постійно викликає здивування та роздратування західних політиків тим, що часом зважається на самостійність у власній справі, — завдає усім клопоту. Хоча частина її держав, як-от Угорщина чи Польща, мають довгу, більш ніж тисячолітню історію, — проте вона вважається творінням не лише історично молодшим, а й також другорядним, як економічно, так і культурно неповноцінним, зрештою — політично **недозрілим**, через що змушена постійно доводити і переконувати інших, що заслуговує на суверенність та партнерське трактування. Для центрально-східних європейців фруструючим є те, що коли їхні західні, ближчі й далі сусіди (німці, французи) і навіть мешканці малих держав (бельгійці, голландці, данці) «натурально» володіють правом творення власного нарративу ідентичності та ведення без комплексів діалогу на самостійно визначену тематику, у той самий час угорці, поляки, білоруси чи українці й далі посідають становище, що базується на патерналізмі, є для Заходу периферіями не лише в економічному розумінні, але й також, і навіть передовсім, ментально-культурному. Далі змушені «вчитися» у Заходу, «наслідувати» Захід (тобто імітувати «чуже», бо «власного» нібито не мають або те, що мають, є гіршим), «складати іспит» тощо. Риторика «постійного приєднання» до Заходу⁴ стала сталим компонентом мови політичних дебатів після 1989 р. настільки, що успішно вплинула на стиль мислення сотень тисяч, якщо не мільйонів мешканців наших країн.

Центрально-Східна Європа завдає клопотів не лише так званому Заходу, але й своїм власним мешканцям, і таким чином — самій собі. У її літературі, цій найбільш рафінованій формі групової саморефлексії, можна віднайти багато свідчень досвіду підпорядкованості, яке протягом багатьох років становило і, частково, далі становить долю центрально-східних європейців у культурних контактах із мешканцями «Заходу». Серед різноманітних втілень подібного досвіду є і таке, як відзначив Чеслав Мілош у прекрасному вірші *Rue Descartes*:

Рю Декарт

Минаючи вулицю Декарта,
Я спускався до Сени, молодий варвар мандрівний,
Збентежений прибуттям до столиці світу.

Було нас багато, з Ясс і Колошвару, Вільна та Бухареста
Сайгону і Марракешу,
Тих, хто сором'язливо пам'ятав батьківські звичаї,
Про які не належало нікому тут говорити. <...>

(Переклад С. Жадана)

Прибульці з Центрально-Східної Європи не почувуються у паризькій метрополії — символічному центрі західної цивілізації — «як у себе». Відкривають, що не можуть запропонувати нічого, що б могло «там» стати вартісним, «суспільним добром». Вони є «несміливими варварами». Знаменно, що у вірші Мілоша, польського поета, який народився у Литві, мешканці багатокультурних міст нашого регіону, яких — незважаючи на різноманітні історії — усіх врешті спіткала та сама травматична, але й тривіальна «пласка» доля жертв радянського режиму, були включені у спільноту вигнанців і вихідців з територій з «твердою» колоніальною історією, як-от Індокитай чи Північна Африка. Мові поезії вдається тут відтворити інтуїцію, якою відносно віднедавна послуговуються як теоретичною ідіомою україністи, литуаністи, полоністи, формуючи підвалини своїх, локальних постколоніальних теорій, адекватних до польського, литовського й українського історичного досвіду. Варто пригадати, що постколоніальні студії перебувають у цих країнах все ще у стані становлення, про що свідчить досить скромна кількість публікацій, а також труднощі з «поселенням» цих студій не стільки в інституціональних академічних структурах, скільки в інтелектуальному кліматі місцевих гуманітаристик.

Почуття підкорення, схоплена Мілошем «несміливість», болісний комплекс нижчості, травма **неприналежності** до громади вільних суспільств, які нікому не мусять пояснювати власне існування та непрості історії, є одним зі наочних і тривалих результатів колонізації. Треба ж бо глянути правді в очі: період, під час якого Угорщина, Польща та інші країни регіону опинилися у зоні впливу СРСР, був для цих народів і суспільств колоніальною ерою, епохою імперської гегемонії Москви зі всіма супровідними обставинами цього факту: не лише політичними і економічними, але й культурними, суспільними та психологічними. Зрештою, не маємо через це відчувати комплекси: постколоніальність є одним з фундаментальних елементів сучасної ідентичності та стосується не лише народів так званого третього світу, але й таких суспільств, як канадське чи австралійське.

У цьому контексті варто підкреслити питання, яке західні постколоніальні теорії цілком занедбали: отже, це не расова різниця і не територіальна дистанція визначають механізм колонізації, попри те що, зазвичай, думаючи про колонії, маємо в голові образ оголених кольорових «тубільців» на віддалених островах, які перебувають у конфронтації з «білими» та їхньою «вищою» цивілізацією. Суттю колонізації

є привласнення території — привласнення фізичне, тобто насильство, а слідом за ним або в авангарді, перед ним, — **дискурсивне привласнення**. Це з його довготривалими наслідками борються усі без винятку суспільства нашого регіону, не до кінця це усвідомлюючи. Постколоніальна теорія виявляється тут придатною для постацання категорій та понять, які уможливають критичний аналіз наявного, постколоніального стану групи. Такого типу рефлексія необхідна усім деколонізованим суспільствам, які з метою дозрілого самоокреслення та визначення свого наявного стану і потреб мусять переосмислити і зрозуміти власний історичний досвід, а також процеси змін у ментальності й культурні процеси, що відбувалися у ньому як на етапі чужого домінування, так і після його формального припинення.

Аналіз того, що відбувається у суспільствах Центрально-Східної Європи та їх культурі після 1989 р., показує, що наразі у нашій частині світу склалася парадоксальна ситуація. Хоча радянське панування закінчилося двадцять років тому, наші країни у значній мірі недієздатні та володіють слабкою здатністю до самоартикуляції, а їхні мешканці, як еліти, так і «звичайні» громадяни, мають низьку самооцінку і жаль до інших, який діловито приховується, однак вибухає за будь-якої нагоди. Я вбачаю дві основні причини такого стану справ, обидві, зрештою, між собою пов'язані.

Першу причину варто було б розмістити назовні. Однак це не означає, що як центрально-східні європейці ми не маємо на неї жодного впливу. Власне нею є некорисний для нашого регіону баланс того, що я назвав би «боргом зацікавлення», — тобто почуття, що об'єкт рефлексії вартий уваги, відповідного теоретизування та інвестування часу, а також інтелектуальної енергії. Наслідки цього балансу особливо відчутні у полі гуманітарного дискурсу, наприклад у сфері науки про літературу, історіографію, історію мистецтва чи досліджень історії культури.

Однорідну структуру славистичних дисциплін у США, до групи яких входять також неслов'янські мови і літератури, як-от угорська чи литовська, можна було б ще пробачити американським науковцям. Зрештою, з-за Атлантики європейські справи набувають іншого масштабу, це усім відомо, і не можна очікувати від науковців гуманітарних факультетів, ні тим більше від адміністрації тамтешніх університетів, надмірної чутливості до східноєвропейських «нюансів». Поважною проблемою є архаїчність і своєрідна «імперіоцентричність» цієї моделі, напрацьованої ще у 1950-х рр. і повторюваної, часто нерелексивно, аж до цього часу. Власне ця модель маргіналізує периферії (малі й середні народи, перед тим позбавлені суверенності внаслідок радянської гегемонії), пересуваючи оглядовий пункт до центру (імперії). Це нагадує ситуацію початку 1980-х рр. із письменництвом колишніх британських колоній, що протягом довшого часу випихалося на маргінес досліджень англійської літератури англоцентрично зорієнтованою британською та американською англістикою, яка ігнорувала їх або привласнювала відмінні від «суто» англійських літературні традиції⁵. У результаті у західній славистиці й, ширше, гуманітаристиці, відсутнє місце для критичного аналізу імперського статусу Росії та його імплікацій для нашого регіону, імплікацій, які розглядаються з центрально- та східноєвропейської перспективи. Американська та західноєвропейська русистика значною мірою виявилася не готовою

до дискусії з методологічними пропозиціями постколоніалізму, про що свідчить слабе прийняття фундаментальної праці Еви Томпсон «Імперське знання» (2000) американськими славістами⁶. Сам факт, що поза вузькою й екзотичною, щоб не сказати — третьюрядною, сферою славістики наш регіон, власне, не існує як об'єкт зацікавленень сучасної гуманітаристики, красномовно свідчить про дискурсивну маргіналізацію народів і культур, що лежать між Німеччиною та Росією. Академічний дискурс США та Західної Європи, в якому домінує російськоцентрична перспектива і який успішно заглушує голоси, присвячені культурам інших мов і народів, становить, власне, лише результат і доповнення того, що роками відбувалося і навіть з більшою енергією відбувається зараз у сфері політики, — концерту західних великих держав, які домовляються з Росією за спиною мешканців наших територій. Прийнята у них оптика залишає небагато місця для розгляду того, що відбулося на широких просторах Європи, які донедавна перебували в орбіті впливу Москви. Однак ці простори, про що переконали нас, наприклад, такі письменники, як Мілан Кундера, Георгі Конрад чи згадуваний вже Чеслав Мілош, не є одновимірними і їх важко редукувати до ролі московських сателітів чи, навпаки, антимосковських повстанців — тобто до ролі, яка замикає їх у клітці колоніальної таксономії.

Друга причина має внутрішній характер і стосується неопрацьованого ще центрально- та східноєвропейською елітою постколоніального статусу своїх народів і власної їх ролі сьогодні, тобто після деколонізації. Це має свої наслідки, оскільки еліти підходять до зовнішніх імпульсів, про які йшлося вище, а отже, до систематизованих «знань-влади», що підпорядковують та категоризують теперішнє у нашій частині світу. Без сумніву, маємо зараз справу з щораз міцнішим становищем Росії у регіоні, що спричиняє заплутаніші ігри у закордонній політиці таких країн, як Польща, Україна, Литва чи Білорусь. Проте мене зараз не цікавить політологічний аналіз. Як на культурні процеси, так і на стан сучасної гуманітаристики у нашому регіоні передовсім впливає панівне становище Заходу, його метрополій як осередків формування думки, а також його політичних об'єднань (Європейського Союзу, Європейської Комісії). Подібне сприйняття Заходу протягом десятиліть радянського панування зробило Захід у нашій частині світу предметом безумовного захоплення та натхнення; судження зі шпальт “Frankfurter Allgemeine Zeitung”, “The Economist” чи “The New York Times” набували статусу показної правди, а інтелектуальні тренди з-над Сени чи затоки Сан-Франциско задавали тон діяльності східноєвропейських науковців. Лишень штемпель іноземного прізвища чи такого, що звучить як іноземне, модна назва течії чи теорії, дисертація або стаття американського чи британського науковця, хай навіть найбільш сумнівні, були для багатьох гарантією «якості знань», санкціонованих місцем, специфічним *genius loci*. Дослідження, синтези, висновки та гіпотези, висунуті «там», викликали, а нерідко і надалі викликають майже безмежну довіру, оточені ореолом слави, яку неможливо порівняти з почесностями, які можуть впасти на «місцевих» науковців.

Прийняття суджень, що надходять із західних метрополій, як із наукових осередків, так і з центрів інших дискурсів, набирає у нашому регіоні особливого виміру,

який є наслідком цього «комплексу периферії». Істотна частина східноєвропейських еліт у захваті від французької чи американської гуманістики змогла лише сформувати здатність до дубляжу, перетворення і необмеженої, іноді навіть ідолоподібної поваги до чужих концепцій, поглядів, діагнозів та оцінок. Також — а, може, особливо — до тих із них, які стосуються справ нашого регіону, його культури і суспільства. На тій засаді, засаді **прийняття авторитету гегемона**, частина польських університетських середовищ недавно привітала з ентузіазмом тонко насичену ідеологією і методологічно хибну працю Браяна Портера «Коли націоналізм починає ненавидіти»⁷ (Oxford, 2002) про польський націоналізм, який нібито «ненавидить». Можна сказати, перефразовуючи коментар Саїда щодо логіки британського епістемологічного панування над Єгиптом: Захід знає Центральню-Східну Європу, Центральню-Східна Європа є тим, що знає Захід⁸. Структури і профіль академічної гуманістики, переважно в американських університетах, але й у західноєвропейських, безпрецедентно сприяли ї, на жаль, далі сприяють тому явищу, яке, за Саїдом, можна назвати орієнталізацією нашого регіону. Йдеться, як пояснює автор «Орієнталізму», про комплекс практик репрезентацій, які відбирають у об'єкта досліджень суб'єктність, замінюючи її системою епістемологічних посилянь, нав'язаних зовнішнім, чужим суб'єктом і розташованих цілком у його «образі світу». Ці практики, попри те що творять певний різновид знань про предмет, ведуть не стільки до його пізнання, скільки до закріплення «потуги західного культурного дискурсу»⁹. Відповідно до механізму, проникливо описаного Саїдом, сучасні західні метрополії, університетські осередки та медіа-центри — сучасний гегемон значної частини Центральню-Східної Європи, а разом об'єкт культури багатьох місцевих інтелектуалів — постачають зразки оцінок і визначають епістемологічні рамки, в яких можливе розуміння й опис нашої частини континенту, через що отримують статус незаперечного авторитету. У результаті література гегемона стає «текстуальним стандартом, який колонізовані культури та їхні книги стигматизує як маргінальні та гірші»¹⁰.

Наслідки подібного стану речей можна спостерігати у різних сферах відносин «Захід — Схід», від політики до популярної культури. Прикладом нехай послужить відомий фільм “Terminal” Стівена Спілберга (2004), дія якого відбувається у неіснуючій Кракозії (важно не побачити у цій назві фонологічної алюзії до Кракова — туристичної мекки Польщі), фікційній державці Центральню-Східної Європи. Слід наголосити, що як сама Кракозія, так і її єдиний представник у сюжеті фільму, Віктор Наворський, прекрасно зіграний Томом Хенксом (характерним актором із «польськими» рисами обличчя), при всій фікційності, втілюють стереотипні уявлення про нашу частину континенту, які є конститутивними складниками цілком реального дискурсу — енциклопедичних знань про світ, якими у більш чи менш поверховій формі володіють особи з середньою освітою, що мешкають на американському континенті. Що ж довідується про «нову Європу»¹¹ глядач «Терміналу», а скоріш що формує *episteme* середнього американця про неї, реконструйовану і змальовану з легкою іронією Спілбергом? Це поле заповнюють нікому невідомі невеликі й крихіткі політичні сутності зі складними для вимови назвами, туманною ідентифікацією

і нестабільною системою урядів. Економічний стан цих держав, з натяком показаний у подорожніх реквізитах і капелюсі центрального персонажа фільму, робить із місцевих громадян парій цивілізованого світу. Прибульці «звідтам» не мають здібностей до спілкування з «тутешнім» світом, не знають ані його *lingua franca*, ані діючих у ньому правил, а їхня особиста чарівність (наскільки вони її мають) є результатом поєднання культурної відмінності (англ. *otherness*) та органічної безпорадності з наївністю, якої має їх позбавити їхній ментор — дозріліший, авторитетний і саморегульований Захід¹².

Цей приклад дає очевидне розуміння того, що позбавленим невинності засобом створення знань, згідно з визначеними правилами «орієнталізму» структурами «відносин і посилань»¹³, є історіографічний дискурс, який передує різноманітним творам мистецтва та постачає їм епістемологічний фундамент, а також наукову ідентифікацію. Цей дискурс потужно впливає — не лише за посередництва спеціалізованих наукових праць, але й також через популяризаторські роботи, дописи в електронних ЗМІ та тексти популярної культури, такі як фільм чи комікс, — на сучасні суспільства, забезпечуючи їх широким набором «перед-суджень» (Гадамерівське *Vorurteilen*) і таким чином формуючи їхні знання про світ, у тому числі про його середньо- та східноєвропейський сектор.

Характерним прикладом сучасного орієнталізованого дискурсу на терені науки можна назвати, наприклад, працю Тоні Джадта, до речі, визнану багатьма центральноєвропейськими інтелектуалами, мило потішеними, оскільки західний історик присвятив увагу їхнім землям. Обсяг і вибірка центрально- та східноєвропейської проблематики, залученої британським науковцем, не базуються на витягненні з неї тих чи інших суджень, а на пропущенні їх через густий фільтр, витканий з розбудованої сітки стереотипів, які вмонтував у свою самопрезентацію і якими півстоліття успішно промовляв до Заходу Радянський Союз. Першопланову роль серед цих стереотипів відіграє поширений у західній історіографії мотив «єдиного центру», який витісняє локальні наративи окремих етносів нашого регіону. Складна історія Центрально-Східної Європи, просіяна крізь таке сито, занесене у рамки дискурсу, який — під прикриттям універсалізму — по суті визнає і дублює точку зору гегемона. Джадт інтерпретує найновішу історію Європи передовсім у категоріях «конфлікту великих потуг», тобто як наслідок антагонізмів великих політично-економічних систем та їхніх інтересів. Уважний читач побачить у публікаціях Джадта пізні «рильце» орієнталізму: насичення наукового дискурсу, одного з найпотужніших культурних дискурсів Заходу, пресупозиціями стосовно рангу, ролі та значення Центрально-Східної Європи для того ж Заходу. З праць Джадта виникає образ континенту, на якому менші народи та етнічні групи лише виконують функцію глядача подій, що відбуваються на великій сцені світу, без їхньої суттєвішої участі. Деколонізовані суспільства нашого субконтиненту зведені до відігравання другорядної ролі, а їхні претензії на європейськість є, за оцінкою історика, смішними¹⁴. Філософію автора «Повоєння» зраджує його риторика. Пишучи про ПНР десятиліття «Солідарності», Джадт вставляє красномовний коментар: «Події Польщі були лише хвилюючим

прологом до розповіді про занепад комунізму, бо **правдива історія точилася деінде**¹⁵ [виділення моє. — Д.С.]. Отже, у результаті застосування тонко деформуючої оптики дослідника постає вигладжена, когерентна, односпрямовано структурована версія подій «згори», що поважає передовсім бачення, сформоване або принаймні авторизоване метрополією, — версія, монотонна конструкція якої вибухнула б неконтрольованою поліфонією голосів підпорядкованих народів. Правдива історія суспільств регіону — дає зрозуміти дослідник — лежить у чужих руках, поза сферою їхнього впливу. При цьому не йдеться про те, що Джадт не вболіває за долю мешканців Центрально-Східної Європи. Навпаки, він сам підкреслює, що ці мешканці у ХХ ст. здобули досвід, який за ступенем його трагічності важко описати. Проблематичною є натомість позиція, з якої він це робить. Навіть співчуття може бути болісним, коли його супроводжує зверхність замість емпатії. Власне тут потрібно шукати джерела своєї раціональності, просто курйозної інтерпретації історії центральноєвропейських народів Джадтом. Історик вбачає славу давніх столиць (Будапешта, Варшави, Праги) у «космополітичності» їхньої культури, яка значною мірою формувалася «у міжнародній німецькій мові, знамениті представники якої були євреями. Знищення цієї чудової центральноєвропейської культури залишило полякам Варшаву, литовцям Вільнюс, чехам Прагу, а угорцям Будапешт як провінції австрійського Відня. Вони можуть бути розміщені всередині Європи, однак домагання ними вирізнення як Центральної Європи є у найкращому випадку ностальгією, а в найгіршому — лише удаванням»¹⁶.

Розважання над порушеною проблемою ведуть до висновку: рішення щодо того, чи події і культурні артефакти маргіналізованого суспільства віднайдуться у полі уваги західних науковців, ухвалює передовсім його теперішній престиж, який, у свою чергу, є похідною від політичного та економічного становища. Що нижчий статус народу в світі ієрархії, то слабкіше чути його голос, то більшою довірою обдаровується дискурс метрополії-центру. Брак престижу провокує — а десь також і пояснює — вперту присутність у публічному дискурсі, у тому числі академічному, тверджень, які британський історик Г'ю Сетон-Вотсон красномовно прокоментував ще 1954 р. У класичному підручнику, присвяченому міжвоєнній історії нашої частини континенту, з іронією говорив він про стереотипні уявлення про мешканців Східної Європи, які мають британці: «Вони мають прізвища, які неможливо вимовити, мешкають на рівнинах, у лісах, горах і над ріками, що є іншим світом»¹⁷. Коли подібне неучтво сьогодні, три покоління по тому, надалі сходить з рук науковцям, як можна мати претензії до творців популярної культури? У відомій екранізації «Четвертого протоколу» Фредерика Форсайта агент британської контррозвідки, переглядаючи у пошуках шпигуна списки пасажирів, які прибувають зі Східної Європи, оминає красномовним мовчанням прізвища поляків через фонетичні труднощі. Тим самим повторює риторичку Сетон-Вотсона, доповнюючи її добре відомим мешканцям нашого регіону жестом легковажності. Додаймо: жест настільки типовий для Заходу, який рахується виключно з Росією і тим, що є радянським/російським, і оминає мовчанням народи і культури територій, розташованих між Німеччиною

й Австрією та східним гегемоном. Про те, що це не є ізольовані, одиничні випадки, а рутинна практика, регулярно переконують нас розмаїті публікації і висловлювання. Відома британська газета “The Guardian” (5 липня 2012) спотворює правопис прізвища Агнешки Радванської («Радванкса»), популярної «Ісі», найкращої польської тенісистки, після матчу з її виходом у фінал Вімблдону. Але ж помилка газети не стосується якоїсь складної групи приголосних, об’єктивно важких для вимови англomовному редактору, а лише основної й характерної властивості багатьох польських прізвищ, які у жіночому роді закінчуються на «-ська». Важко припустити, що подібні помилки могла дозволити собі редакція стосовно французів чи скандинавів, попри те що їхні прізвища бувають часом для англосаксів не менш важкі. Це, скоріш, питання поваги і престижу, який вимагає з більшою старанністю перевіряти інформацію та дбати про її докладність.

Подібна легковажність, у багатьох випадках ненавмисна і мимовільна, має свій конкретний ґрунт. Ним є довготермінове дискурсивне виключення, а разом з ним явище, яке я окреслив би як *дезідентифікацію* — відмову у самовизначенні і *деземпатію* — відмову в зрозумінні. Отже, існує потреба у такій перебудові рамок сучасного наукового та інших дискурсів, які здійснюються у світі під впливом викладу «Орієнталізму» — однієї з найважливіших гуманітарних праць ХХ ст. У цьому контексті знаменне і варте глибокого осмислення визнання Саїда в останніх реченнях його книги:

«Вважаю, що гріхи орієнталізму є гріхами як проти людини, так і проти інтелекту. Тому принципово протиставляючись певній частині світу, яку раз і назавжди визнав чужою, орієнталізм виявив брак солідарності з певною частиною людського досвіду, а по суті відмовив йому у визнанні його людським досвідом»¹⁸.

Виходячи з пізнаваних і ґрунтовних засад, описаних Саїдом, складний, травматичний досвід народів Центрально-Східної Європи був виключений і відкинутий як «людський досвід» домінуючим дискурсом західного світу, і — як постійно переконує нас історія — яка завгодно солідарність з імперією, якщо взагалі може йтися про таку солідарність, найчастіше становить порожню риторику політиків, що застосовується з метою досягнення «аварійних» стратегічних цілей. Сучасний євроатлантичний академічний дискурс в основному формувався у період, коли з огляду на геополітичні обставини центрально-східні європейці не мали на нього жодного впливу, не брали участі в його конструюванні ані у формулюванні його поняттєвих рамок, ані у складанні його словника. Здається, власне це поклало початок сучасній маргіналізації нашого регіону, поєднаній з його дискурсивною несамостійністю і комплексом «нижчості» локальних еліт.

Саїд в «Орієнталізмі» доводив, що західне бачення Орієнту не передбачало можливості, аби його мешканці самі організували знання про себе, були його джерелом і постачальником, а отже, авторитетними (спів)творцями дискурсу на власну тему. Звертає увагу на «байдужість західних інтелектуалів у контексті цієї реальності [реального Орієнту, в опозиції до його дискурсивної репрезентації — Д.С.], їхню впев-

неність щодо конструювання і продовження ідей та образів, що базуються на попередніх ідеях і образах в ідентичній системі цінностей — те, як інтелектуали творять реальність»¹⁹. Віддавна маємо клопіт з аналогічними явищами у нашому регіоні.

Так. Країни Центрально-Східної Європи є і точно ще довго будуть джерелом клопотів для інших, а також — для самих себе. Буде так доти, доки суспільства цієї частини континенту культивуватимуть і розвиватимуть у собі комплекс нижчості, меншовартості, почуття «гіршості» і носитимуть тягар ресентименту, який змушує і далі ставити ті самі питання: чи вже ми «хороші» і «ОК»? чи можна нас прийняти? чи належимо вже до ліги цивілізованих країн? З іншого боку, буде так доти, доки «Захід» визначатиме себе в опозиції до «Сходу» й узурпуватиме право нав'язування іншим суспільствам власних епістемологічних категорій як нібито «універсальних», без питань про їхню адекватність і без належної пошани до знань, створених «там», а отже, поза структурами західного дискурсу. Тобто: у той час як західний дискурс буде дискурсом категоризації і підпорядкування східноєвропейських «інших», полем розподілу «знання-влади» Фуко.

Почав з Євро, тож мушу Євро і закінчити. У “New York Times”, як відомо — найбільш впливовій з точки зору формування загальної думки газеті у США, Філіп Боес у статті із симпатичним за інших умов заголовком «Красива перемога Польщі» (“Piękne zwycięstwo Polski”) пише, що «протягом багатьох десятиліть поляки не мали чим дуже пишатися. Це змінилося. Тепер Польщі значно легше змагатися та пишатися собою як поляком. Нова Польща є значно більш впевненою у своїй стратегічній позиції у Європі і почуввається вільніше у контактах з сусідами: прем'єр Дональд Туск і канцлер Ангела Меркель дослівно «чіплялися один до одного під час чвертьфінального матчу Німеччина — Греція»²⁰. Жартівливе спілкування польського прем'єра з лідером західноєвропейського гегемона, добродушно інтерпретовані як передбачуваний доказ покращення становища Польщі у Європі — це питання саме по собі заслуговує на окреме обговорення. Натомість красномовним є коментар автора статті (який, до речі, добре знає Польщу) щодо відсутності приводу для гордості. При цьому не до кінця зрозуміло, чи автор висловлює власну думку, яка стосується об'єктивного стану речей, чи теж представляє точку зору поляків. Однак незалежно від модальності тої заяви, читач отримує чітке повідомлення: лише визнання чогось успішним та затвердження наявною метрополією (яка розміщується поперемінно між Берліном і Вашингтоном, із Брюсселем *en route*) може дати полякам підставу відчувати впевненість у собі, *ergo*: повернути їм суб'єктність. Через застосований уклад мислення стаття Боеса, разом із сотнями інших заяв західних журналістів, політиків, а також, на жаль, науковців, тонко вписується у текстуальну матрицю, яка — свідомо чи ні, це другорядне питання — бере участь у черговій спробі «прийняття» території Центрально-Східної Європи. На відміну від попереднього, твердого, сучасне «прийняття» має м'який характер і реалізується передовсім у площині дискурсу — хоча не варто, звісно, забувати про його економічний та політичний аспект. При цьому варто усвідомити, що результати цього дискурсу є чи теж можуть бути однаково загрозливі, можливо, у довшій перспективі більш небез-

печні, ніж військова окупація, яка достатньо легко може бути зруйнована, якщо розхитати її основи за допомоги опору та бунту.

Не будемо обдурювати себе: без переосмислення стратегії та наслідків західного орієнталізму щодо Центрально-Східної Європи неможливе його вилучення з дискурсів західного світу та заміна на таку оптику, яка «визнавала б засаду самостійного становлення, а отже, створювала б нерепресивне і неманіпулятивне бачення»²¹. Як наслідок, проникливі та сповнені приязні праці, і до того ж добре документовані (наприклад, дослідження Тімоті Снайдера «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним», 2010), присвячені нашому регіону, й надалі будуть рідкісними, а тому мешканці нашого регіону й надалі формуватимуть власну самооцінку і самопізнання, спираючись на думки і судження, що надходять із західних метрополій.

¹ *Ziemkiewicz R. Koniec frajdy//Rzeczpospolita. 2012. 1 lipca//<http://www.rp.pl/artukul/2,906806-Koniec-frajdy.html> (перегляд 13.11.2012).*

² Наприклад, одна з видавничих серій Penguin Books, що представляє вибрані позиції східноєвропейських літератур, називається “The Writers of the Other Europe”.

³ *Said E. W. Orientalism, New York, 1979. Pp. 1–2.*

⁴ Див. *Böröcz J. Hungary in the European Union. ‘Catching Up’, Forever//EPW: Economic & Political Weekly. 2012. Vol. XLVII. № 23. June 9.*

⁵ *Brydon D., Tiffin H. Decolonising Fictions. Sydney, 1993. P. 7.*

⁶ На момент видання книжка Е. Томпсон була критикою Росії, баченнями якої й надалі жили американські русисти. Див.: *Terras V. [Review]//World Literature Today: a literary quarterly of the University of Oklahoma. 2000. Vol. 74. № 3. P. 668; Cassedy S. [Review]//Slavic Review. 2001. Vol. 60. № 4 (Winter). Pp. 880–881. Пор. з гостро polemічним текстом Міхаеля Мікося в: Slavic Review. 2002. Vol. 61. № 3 (Autumn). P. 679. На значення і статус дослідження Томпсон належну увагу звернув лише Річард Стар у рецензії «Національна ідентичність та експансіонізм» у *The Modern Age. 2000. Vol. 42. № 4 (Fall). Pp. 408–410.**

⁷ Книжка вийшла польською: *Porter B. Gdy nacjonalizm zaczął nienawidzić. Wyobrażenia nowoczesnej polityki w dziewiętnastowiecznej Polsce. Sejny, 2011. Видавництво на обкладинці зараховує її до «однієї з найкращих не лише в ендецькій історіографії, але і загалом у польській історичній думці» Див.: http://www.pogranicze.sejny.pl/brian_porter_sz_cs___gdy_nacjonalizm_zaczal_nienawidzic_wyobrazenia_nowoczesnej_polityki_w_dziewietnastowiecznej_polsce,47-1,11379.html (відвідування 5.07.2012). Єдине відоме мені критичне обговорення книжки опублікував американський історик польського походження Марек Ходакевич у рецензії «Уявлений націоналізм» в: *Argana. 2004. № 6/60. S. 167–186* (також он-лайн: <http://www.glaukopis.pl/pdf/czytelnia/brianporter.pdf>).*

⁸ «Англія знає Єгипет; Єгипет це те, що знає Англія» (*Said E. W. Orientalism. P. 34*).

⁹ Там само. С. 25.

¹⁰ *Gandhi L. Postcolonial Theory. A Critical Introduction. New York, 1998. P. 144.*

¹¹ Фільм Спілберга датується тим самим роком, у якому ЄС виключив Польщу та 7 інших держав зі сфери впливу колишнього СРСР.

¹² Тут оминаю інші виміри образів Спілберга, важливі для його полісемічної вимови, в т.ч. питання двонаправлених процесів, що виступають у місці зустрічі культур, яке символізує будинок аеропорту на початку.

¹³ Йдеться про термін Саїда “structure of attitude and reference” (*Said E. W. Culture and Imperialism*. New York, 1994. P. XXIII).

¹⁴ «Що б ми не сказали про давню славу Праги чи Вільнюса, ці міста ніколи не були столицями в європейському розумінні, так як Флоренція, Мадрид, Лондон чи Відень» (*Judt T. A Grand Illusion? An Essay on Europe*. New York, 1996; цитовано за польським перекладом: *Wielkie złudzenie? Esej o Europie/Trans. R. Włodek*. Warszawa, 1998. S. 40).

¹⁵ *Judt T. Postwar: A History of Europe Since 1945*. London, 2005; цитовано за польським перекладом: *Powojnie. Historia Europy od roku 1945/Trans. R. Bartołod*. Poznań, 2008. S. 688.

¹⁶ *Judt T. Wielkie złudzenie?* S. 43.

¹⁷ *Seton-Watson H. Eastern Europe Between the Wars, 1918–1941*. Hamden, 1962 (1st edition 1945). P. XV.

¹⁸ *Said E. W. Orientalism*. P. 328.

¹⁹ *Brennan T. Humanizm, filologia i imperializm/Przeł. Emilia Kledzik, Dorota Kołodziejczyk/Porównania*. 2009. T. 6. S. 35; *Humanism, Philology, and Imperialism/Brennan T. Wars of Position: The Cultural Politics of Left And Right*, New York, 2006. P. 122).

²⁰ *Boyes Ph. Poland's Beautiful Victory//The New York Times*. 2012. July 2. Стаття доступна також он-лайн: <http://www.nytimes.com/2012/07/03/opinion/polands-beautiful-victory.html>

²¹ *Said E. W. Orientalism...* P. 24.

Переклад Тетяни Дзядевич і Оксани Корицької

DARIUSZ SKÓRCZEWSKI (PhD) is a historian and theoretician of literature who works at the John Paul II Catholic University in Lublin (Poland). He is the author of numerous works in the field of theory and history of literature. His works were published in Poland and abroad, ex.: *Pamiętnik Literacki, Teksty Drugie, Porównania/Comparisons*, and *The Sarmatian Review*. Recent publications: “*The Empire Writes Back*”: *Paweł Huelle's Castorp through Postcolonial Lens* // *New Perspectives on Polish Culture: Private Encounters, Public Affairs* / Ed. by T. Trojanowska et al. New York, 2012; *Historia literatury w objęciach Darwina?* // *Colloquia Litteraria*. № 10 (1/2011). S. 21–42; *Tożsamość emigracyjna i jej literacka transgresja* (“*W cichym lesie Vermontu*” *Joanny Clark*) // *Tożsamość i transgresja w literaturze*/Red. W. Nowicki, A. Orłowska, W. Pyczek, Zamość, 2011. S. 107–119, *The Task of Interpretation: Hermeneutics, Psychoanalysis, and Literary Studies* / Ed. by D. Skórczewski, A. Wierciński, E. Fiało, Lublin, 2009. His fields of interest include literary criticism and postcolonial theory in the East Central European context.

E-mail: dareus@kul.pl

ДАРИУШ СКУРЧЕВСЬКИЙ (PhD) — історик і теоретик літератури, працює в Люблінському Католицькому університеті ім. Івана-Павла II (Польща). Автор численних робіт у галузі теорії та історії літератури. Його праці друкувалися в Польщі та інших країнах, напр.: “Pamiętnik Literacki”, “Teksty Drugie”, “Porównania/Comparisons”, and “The Sarmatian Review”. Останні публікації: “The Empire Writes Back”: Paweł Huelle’s Castorp through Postcolonial Lens//New Perspectives on Polish Culture: Private Encounters, Public Affairs/Ed. by T. Trojanowska et al. New York, 2012; Historia literatury w objęciach Darwina?//Colloquia Litteraria. № 10 (1/2011). S. 21–42; Tożsamość emigracyjna i jej literacka transgresja (“W cichym lesie Vermontu” Joanny Clark)//Tożsamość i transgresja w literaturze/Red. W. Nowicki, A. Orłowska, W. Pyczek, Zamość, 2011. S. 107–119, The Task of Interpretation: Hermeneutics, Psychoanalysis, and Literary Studies/Ed. by D. Skórczewski, A. Wierciński, E. Fiała. Lublin, 2009. Сфера наукових зацікавлень: літературна критика, постколоніальна теорія в контексті Центрально-Східної Європи.

E-mail: dareus@kul.pl